

Marta Gromulska

FILIE PAŃSTWOWEGO ZAKŁADU HIGIENY

Emerytowany pracownik Działu Informacji i Dokumentacji Naukowej z Biblioteką Państwowego Zakładu Higieny

Przedstawiono działalność i rozwój filii Państwowego Zakładu Higieny w latach 1919-1952, których celem było zwalczanie epidemii chorób zakaźnych w terenie, nadzór nad chorobami zakaźnymi występującymi endemicznie, wprowadzanie jednolitych i nowoczesnych metod rozpoznawania i zwalczania chorób, szczepienia, opracowanie sytuacji epidemiologicznej, współpraca ze służbą zdrowia, propagowanie higieny, a od początku lat trzydziestych również kontrola żywności i wody.

Słowa kluczowe: choroby zakaźne, rozpoznawanie i zwalczanie, zdrowie publiczne, Polska
Key words: infectious diseases, diagnostics and control, public health, Poland

WSTĘP

W 1919 roku Rząd Polski przejął i dołączył do Państwowego Zakładu Epidemiologicznego następujące prywatne zakłady działające w Warszawie: Zakład Wyrobu Surowic Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Zakład Wyrobu Krowianki Dra Tchórznickiego, Zakład Szczepienia przeciw Wodowstrętowi (Wścieklicznie) Dra Palmirskiego, aby wspomóc działania PZE w zwalczaniu chorób zakaźnych.

W terenie działały podobne zakłady, które na początku 1920 r. nazwano Państwowymi Zakładami Epidemiologicznymi i podporządkowano Ministerstwu Zdrowia Publicznego: w Krakowie z oddziałami diagnostycznym i wyrobu surowic, we Lwowie z oddziałami diagnostycznym i Pasteurowskim oraz w Łodzi, Lublinie i Płocku, posiadające tylko oddziały diagnostyczne. W ciągu 1920 r. powstał Zakład Epidemiologiczny w Toruniu, zlikwidowano w Płocku.

W dniu 6 lipca 1921 r. na podstawie Uchwały Rady Ministrów połączono wszystkie zakłady warszawskie i terenowe w jeden Zakład. W ten sposób powstał Państwowy Centralny Zakład Epidemiologiczny w Warszawie, w którym wyodrębniono 7 oddziałów: ogólny (administracyjny); wyrobu surowic; wyrobu szczepionek, szczepienia ospy – łącznie z wyrobem krowianki, szczepienia przeciw wodowstrętowi - Pasteurowski oddział bakteriologiczny i oddział epidemiologiczny. Oddziały terenowe miały od tego czasu stać się filiami Państwowego Centralnego Zakładu Epidemiologicznego, a od 7 września 1923 r., po

zmianie nazwy, Państwowego Zakładu Higieny (Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 września 1923 r.).

ORGANIZACJA I DZIAŁALNOŚĆ FILII

W myśl założeń organizacyjnych, w każdym mieście wojewódzkim powinna działać filia PZH jako organ fachowy do współdziałania z publiczną służbą zdrowia w terenie. Filie organizowano na bazie różnych placówek, istniejących jeszcze przed odrodzeniem Państwa Polskiego. W miarę rozwoju współpracy z władzami samorządowymi i administracją sanitarną na terenach działania filii organizowano wspólne komisje mające na celu zwalczanie chorób zakaźnych. Władze terenowe miały udział w utrzymywaniu pracowni w filiach, kiedy na początku lat trzydziestych były trudności finansowe spowodowane kryzysem gospodarczym. Z usług filii korzystały szpitale i Kasy Chorych. Lekarze urzędowi mieli obowiązek przysyłania materiału zakaźnego do badania w filiach, gdzie potwierdzano bakteriologicznie rozpoznane zachorowania. Na początku współpraca filii z lekarzami powiatowymi nie układała się zbyt dobrze, gdyż np. lekarze pracujący na terenach wschodnich Państwa Polskiego, kształceni przeważnie na rosyjskich uniwersytetach, nie byli na studiach medycznych zapoznawani w dostatecznym stopniu z mikrobiologią lekarską, i nie doceniali znaczenia potwierdzania bakteriologicznego zachorowań, mimo rozpoznania choroby zakaźnej, a właśnie tereny województw nowogródzkiego, tarnopolskiego, lwowskiego były ciągle zagrożone epidemiami duru wysypkowego, brzuszego, czerwonki i innymi chorobami. Odsetek potwierdzonych przypadków duru brzuszego na początku 1933 r. Wynosił tylko 30%(1).

Organizacyjnie filie podlegały Działowi Bakteriologii i Medycyny Doświadczalnej Centrali PZH w Warszawie. Co rok, a często 2 razy do roku odbywały się zjazdy kierowników Filii w Warszawie, niekiedy organizowane w terenie w celu lepszego rozpoznania stanu sanitarnego kraju.

Na początku lat trzydziestych Departament Służby Zdrowia zaczął przydzielać Centrali i Filiom PZH lekarzy epidemicznych, przeszkolonych w PZH na kursach bakteriologii i higieny publicznej, organizowanych przez Państwową Szkołę Higieny. Lekarze epidemiczni delegowani byli do ognisk chorób zakaźnych, w celu m.in. przeprowadzania dochodzeń epidemiologicznych i zarządzali kolumnami epidemicznymi, działającymi w tych ogniskach. Staraniem tych lekarzy prowadzone były w filiach kartoteki zgłoszeń chorych, ozdrowieńców, wyniki wykonanych badań serologicznych. Kartoteki prowadzono według wzorów ustalonych w Centrali – stanowiły podstawę do opracowania oceny sytuacji epidemiologicznej w terenie i zwalczania chorób zakaźnych w poszczególnych powiatach. Najpierw przydzielano lekarzy do województw wschodnich, gdzie najczęściej występowały epidemie. W 1934 r. wydano okólnik, w którym obszar całego państwa został podzielony na tereny obsługiwane przez odpowiednie filie PZH, a kierownicy filii zostali powołani na doradców naczelników Wydziałów Zdrowia. Wprowadzono jednolite załączniki dotyczące sposobu przekazywania materiału zakaźnego do badania. Taka współpraca dała wyniki pozytywne i w ciągu 2 lat odsetek potwierdzonych rozpoznań wzrósł do 60% a nawet do 70%.

W 1933 r. do PZH zostały włączone Zakłady Badania Żywności i Przedmiotów Użytku. W miastach wojewódzkich, gdzie te Zakłady istniały samodzielnie, po włączeniu ich

do filii wystąpiły trudności z urządzaniem odpowiednich pracowni, brakiem kontrolerów żywnościowych i przyporządkowaniem filiom obszarów obsługiwanych przez dawniej samodzielne Zakłady. Za powstałe w filiach oddziały badania żywności był odpowiedzialny w Centrali PZH doc. *Stanisław Krauze*.

Dr inż. *Aleksander Szniolis* zaproponował utworzenie w filiach oddziałów badania wody, chociaż na długo przedtem badano bakteriologicznie i chemicznie wodę ze studni i sprawowano nadzór nad wodociągami.

W rezultacie tych działań w 1938 r. Wszystkie filie miały już oddziały: Bakteriologiczno-Epidemiczny, Badania Żywności i Przedmiotów Użytku z kontrolerami do pobierania materiałów w terenie oraz Badania Wody z kontrolerami sanitarnymi.

W 1938 r. utworzono nowe stanowisko w Centrali PZH – Inspektora Filii i zastępcy Dyrektora dla pracy terenowej, na które powołano doc. *Felika Przesmyckiego*, który był też przewidziany jako kierownik walki z chorobami zakaźnymi na wypadek wojny.

Filie organizowano do 1938 r. Było ich 13: w Poznaniu, we Lwowie, w Krakowie, w Łodzi, w Kielcach, w Lublinie, Gdyni, w Wilnie, w Łucku, w Stanisławowie, Toruniu, Wojewódzki Zakład Higieny w Katowicach i Miejska Stacja w Brześciu nad Bugiem (na prawach Filii).

Nie posiadały filii województwa: nowogródzkie, obsługiwane przez Filię w Wilnie, tarnopolskie (podlegało Filii w Stanisławowie) i białostockie obsługiwane przez Oddział Diagnostyki Bakteriologicznej PZH w Warszawie.

W Filiach prowadzono działalność naukową bazując na obserwacjach epidemiologicznych w terenie. Prace były oceniane w Centrali PZH, nagradzane i publikowane.

Filie miały różne zadania w zależności od specyfiki terenu; chorób, jakie występowały epidemicznie i endemicznie, warunków życia ludności, poziomu pracy administracji sanitarnej, różnych warunków cywilizacyjnych.

Filia Państwowego Zakładu Higieny we Lwowie (ul. Piekarska 56).

Przy Zakładzie Higieny Uniwersytetu im. Jana Kazimierza we Lwowie istniała Stacja Bakteriologiczna, która za czasów władz austriackich, a potem po powstaniu Państwa Polskiego, wykonywała wszelkie badania bakteriologiczne dla Małopolski Wschodniej. Gmina Lwowa postarała się o nowy budynek dla Zakładu pod warunkiem, że bezpłatnie będą tam wykonywane badania diagnostyczne na potrzeby Lwowa i będzie prowadzona stacja Pasteurowska.

Od 1 lutego 1922 r. Zakład mógł rozpocząć pracę we własnych pomieszczeniach, urządzonych dzięki pomocy Rządu i funduszom uzyskanym od Ligi Narodów. Filia składała się początkowo z dwóch oddziałów: Bakteriologicznego i Pasteurowskiego. Sytuacja epidemiologiczna ulegała poprawie i liczba stwierdzonych przypadków duru wysypkowego zmniejszyła się z 2235 w roku 1919 do 16 w 1923 r.

W Oddziale Pasteurowskim Filii Lwowskiej w latach 1919-1925 zaszczepiono 9243 osoby przeciw wścieklicznie z terenów Małopolski Wschodniej, woj. wołyńskiego i części woj. lubelskiego.

Od 1925 r. W Filii wyrabiano szczepionkę karbolizowaną przeciw wścieklicznie H.K. Mulforda z zabitym *virus fixe*. Z biegiem czasu udoskonaloną szczepionkę wyrabiano centralnie w Dziale Surowic i Szczepionek PZH w Warszawie i była rozsyłana do Filii, również do Filii we Lwowie. W latach 1928-1929 dostarczono lekarzom i szpitalom około 57 600

dawek szczepionki. W Filii zaszczepiono w 1928 r. 217 osób, a w 1929 – 120. Obserwowano, czy nie występują powikłania poszczepienne u szczepionych osób. W 1933 r. dostarczono 31 136 dawek szczepionki, a liczba osób zaszczepionych przeciwko wściekliźnie wyniosła 1 761 osób, w 1932 r. – 1700 osób.

Ponadto na terenie Filii Lwowskiej w czasie epidemii płonicy w 1926 r. zaszczepiono bezpłatnie 5 300 osób szczepionką Dicków. W Oddziale Bakteriologicznym Filii w latach 1928-1929 wykonano około 77 600 laboratoryjnych badań diagnostycznych, z tego 13 200 z wynikiem dodatnim.

W latach 1928 i 1929 kierownik Filii doc.dr *Napoleon Gąsiorowski* zorganizował masowe badania ludności na Huculszczyźnie w kierunku kiły (były to tereny endemiczne tej choroby). Przebadano 16 836 osób w 10 gminach powiatu kossowskiego. Badania prowadzili asystenci Filii: dr *Edmund Mikulaszek*, dr *Henryk Meisel*, dr *Stanisław Legeżyński*, a z Warszawy dr *J. Czarkowski* i dr *Wanda Halberówna*. Sprawozdanie przedłożono zleceniodawcy, czyli Departamentowi Służby Zdrowia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a wyniki ogłoszono drukiem. Badania prowadzono również w 1931 r.

W 1934 r. znacznie wzrosła liczba wykonanych badań – do 63 588 (w 1933 – 45 646). Badania w kierunku duru brzuszego i wysypkowego stanowiły 32,8% wszystkich badań. W 1937 r. z ogólnej liczby 47 276 badań wykonanych w Filii 12,8% było w kierunku duru brzuszego, a 5,3% błonicy.

Przydzielenie do filii lekarza epidemiologa pozwoliło rozpocząć planową akcję zwalczania w terenie duru wysypkowego, brzuszego i czerwonki. Z zebranych danych epidemiologicznych wynikało, jakie powiaty trzeba było szczególnie nadzorować, gdzie najczęściej występowały ogniska zachorowań: Stryj, Nadwórna, Turka, Lesko, Mościska. Na zakażonych terenach działały kolumny epidemiczne. Epidemiolog Filii wyjeżdżał do chorych na dur wysypkowy, brzuszny i czerwonkę w 16 powiatach. Po uruchomieniu w 1937 r. Filii w Stanisławowie i w Łucku, teren działalności Filii we Lwowie obejmował tylko woj. lwowskie. W oddziale Pasteurowskim zbadano 546 mózgow zwierząt, dostarczono z PZH 45 284 dawki szczepionki przeciwko wściekliźnie i zaszczepiono 34 osoby.

Filia Lwowska sprawowała stały nadzór nad wodociągami Lwowa i okolicznych miast.

Pierwszym i długoletnim kierownikiem Filii we Lwowie (do 1938 r.) był doc. dr UJK *Napoleon Gąsiorowski*.

Po Jego śmierci kierownictwo objął dr *Edmund Mikulaszek*. Kierownik Filii brał udział w posiedzeniach naczelników wydziałów zdrowia jako doradca fachowy oraz w zjazdach lekarzy państwowych województw wygłaszając wykłady z zakresu chorób zakaźnych i zagadnień higienicznych.

Pracownicy Filii we Lwowie prowadzili działalność naukową. W latach 1926 i 1927 *Napoleon Gąsiorowski*, *Henryk Meisel*, *Edmund Mikulaszek* i *W Lipiński* ogłosili 10 prac na temat wścieklizny i płonicy w czasopismach polskich: *Polska Gazeta Lekarska*, *Praktyka Lekarska* i zagranicznych: *Comptes Rendus Soc. Biol.* *Napoleon Gąsiorowski* jako delegat PZH brał udział w międzynarodowej konferencji Ligi Narodów w sprawie wścieklizny.

W 1928 r. Zorganizowano we Lwowie II Zjazd Mikrobiologów i Epidemiologów.

Filia w Krakowie (od stycznia 1928 r. we własnej siedzibie, ul. Zygmunta Augusta 1) mieściła się początkowo w Instytucie Weterynarii Uniwersytetu Jagiellońskiego i składała się

w 1920 r. z dwóch oddziałów: Wyrobu Surowic i Bakteriologicznego. Terytorium działania Filii było województwo krakowskie i część województw sąsiednich. W latach 1920-1923 w Oddziale Bakteriologicznym najczęściej stwierdzano przypadków duru brzuszego (około 700) i wysypkowego (około 500). W latach 1928 i 1929 pracownicy filii były niedostatecznie wykorzystywane przez lekarzy powiatowych i wykonywano mało badań diagnostycznych. Gdy na Górnym Śląsku wybuchła epidemia duru brzuszego, delegowany z Filii dr *Loewenhoff* brał udział w zwalczaniu epidemii i przy tej okazji propagował szczepienia ochronne przeciwpłonicze i przeciwbłonicze.

W następnych latach lekarze powiatowi przysyłali więcej prób do badań. Oddział Badań Żywności krakowskiej filii przeprowadzał bardzo wnikliwe badania soli jadalnej na zawartość jodku potasu, a kiedy w 1935 r. wprowadzono w województwie jodowaną sól, aby zapobiegać chorobom tarczycy, nadzorował profilaktykę jodową. Z nadesłanych do Oddziału 15 907 prób różnych produktów żywnościowych zakwestionowano 3 575. Kontrolą obejmowano też place targowe, dworce, wytwórnie i sklepy. Praca w terenie krakowskiej filii polegała na zwalczaniu epidemii duru brzuszego i wysypkowego. W 1937 r. liczba potwierdzonych przypadków wynosiła 76%. Na 4 ogniska duru wysypkowego 3 wykryły akcje Filii. Personel Oddziału Wodnego Filii brał udział w komisjach i dokonywał inspekcji wód gruntowych w związku z budową kanału Szczawnica i na terenie szpitala Św. Łazarza w Krakowie. Filia PZH w Krakowie współpracowała z Zakładem Higieny UJ, zatrudniała doktorantów i praktykantów i organizowała posiedzenia referatowe. Kierownikiem Filii do 1933 r. był *Filip Eisenberg*. Rozbudowywali Filię dr *Józef Heller* i dr *Mieczysław Bilek*, który najpierw pracował jako lekarz epidemiolog, a kierownictwo objął w dniu wybuchu wojny, na podstawie rozkazu mobilizacyjnego Dyrektora PZH *Gustawa Szulca*. Ponieważ nie zostały wydane dalsze wytyczne co do ewakuacji Filii, „*Mieczysław Bilek* zgłosił czynność filii PZH i swoje kierownictwo przedstawicielowi władz niemieckich dr. Reichlowi 26 września 1939r.(3). Filia została nazwana przez władze okupacyjne „Staatliches Institut für Hygiene, Krakau. Powróciło wielu pracowników i podjęło przerwana pracę. Dr *Mieczysław Bilek* pod pozorem przeprowadzania kontroli sanitarnych dostarczał szczepionki do więzień, obozów pracy i obozów koncentracyjnych, gdzie więźniowie chorowali na dur wysypkowy. Szczepionki były produkowane w Centrali w Warszawie i w Zakładach *Bujwida* w Krakowie. W terenie prowadzono badania w ogniskach duru wysypkowego, szczególnie w 1941 r., m.in. w Gołkowicach, w Rajsku, Wróblowicach, Woli Duchackiej, Wieliczce, Miechowie, Słomnikach, Mogilanach, Kobierzynie, Prokocimiu, Bronowicach. W Instytucie prowadzono kursy dla dezynfektorów. Od czerwca 1942 r. do początku 1943 r. kursy ukończyło ponad 400 osób. Zaświadczenie o odbyciu kursu dawało wielu osobom pracę i chroniło w razie aresztowania i podczas łapanek. Dr *Bilek* różnymi sposobami starał się uzyskać od Niemców pieniądze na zakupy potrzebnego sprzętu, aparatury i odczynników. Dzięki temu odczynniki, barwniki, antygeny i szczepy bakteryjne mogły być wysyłane lekarzom i do filii w Kielcach, która też pracowała podczas wojny. Pod koniec wojny dr *Mieczysław Bilek* ryzykując życiem sabotował rozkaz okupantów wywiezienia sprzętu i wyposażenia Zakładu. Po wojnie dr *Bilek* organizował oddziały powiatowe i miejskie Filii w województwie krakowskim. W sierpniu 1952 r. filia PZH w Krakowie została przekształcona w Wojewódzką Stację Sanitarno-Epidemiologiczną.

Filia w Łodzi, ul. Kościuszki 3. Filia powstała z Instytutu Higieny założonego przez Niemców w czasie I wojny światowej. Mieściła się początkowo w lokalu Szkoły Rzemieślniczej, potem przeniesiono pracownię filii do Miejskiej Stacji Bakteriologicznej. Filia obejmowała swoją działalnością teren woj. łódzkiego i 4 powiaty woj. kieleckiego i części województw sąsiednich. W latach 1919-1923 w Filii potwierdzono bakteriologicznie około 2000 przypadków duru brzusznego i około 2700 przypadków duru wysypkowego. W latach 1926-1927 Filia organizowała szczepienia ochronne przeciwplonicze w żłobkach i domach wychowawczych zlecane przez Wydział Zdrowotności miasta Łodzi. Badania bakteriologiczne dla szpitali filia wykonywała bezpłatnie, ponieważ w 1929 r. otwarto przy Filii pracownię analityczną płatną i dzięki temu filia mogła prowadzić badania na większą skalę i zwiększyć personel. Dochody z tej pracowni pozwalały pokryć wydatki laboratoryjne na badania usługowe. W Oddziale Bakteriologiczno-Epidemiologicznym Filii w 1930 r. zbadano 15 970 próbek, a badań wykonano 31 101, a w 1935 – 30 392 próbek, a badań wykonano 64 498. Zwiększenie liczby nadsyłanych do filii prób i wykonywanych badań nie były spowodowane nasileniem występowania chorób zakaźnych, ale zrozumieniem przez lekarzy konieczności potwierdzenia diagnoz rozpoznaniem bakteriologicznym. W 1933 r. zaszczepiono w filii 16 000 dzieci przeciw błonicy. W 1938 r. na terenie działalności filii występowały epidemie czerwonki (około 700 zachorowań), ale rejestracja zachorowań i nosicieli była niepełna. Współpraca z terenem poprawiła się, gdy przydzielono Filii w 1938 r. lekarza epidemicznego. W kilku miejscowościach dotkniętych dudem brzuszny przeprowadzono masowe szczepienia zapobiegawcze. Do oddziału Badania Żywności wpłynęły 16 072 próby, zakwestionowano 4957 prób. W Oddziale Wodnym wykonano 1726 badań bakteriologicznych i 2151 chemicznych. Działalność naukowa Filii polegała na wystąpieniach lekarzy w Łódzkim Towarzystwie Lekarskim. Kierownikiem Filii w latach 1922-1937 był dr *Tadeusz Załęski*.

Filia w Lublinie, ul. Hipoteczna 4, powstała w sierpniu 1919 r. Pomieszczeń dostarczył magistrat Lublina.

Filia działała na terenie woj. lubelskiego i sąsiednich. Latem 1922 r. wysłano z Lublina ruchomą pracownię do Dorohuska, aby tam przeprowadzać badania na nosicielstwo cholery u emigrantów powracających z Rosji. Filia miała trudności finansowe i utrzymywała się dzięki subwencji Centrali w Warszawie i stałym wpłatom od sejmików i szpitali. Od 1935 r. Filia wykonywała wszystkie analizy dla Ubezpieczalni Społecznej. W połowie lat trzydziestych spadła liczba badań na dur brzuszny i wysypkowy, ale nasiliły się zachorowania na czerwonkę (epidemia w powiecie biłgorajskim). W 1937 r. zbadano na dur brzuszny 2610 osób, a na dur plamisty 194. Odsetek niezbadanych ozdrowieńców wynosił 31%. Oddział Badania Żywności został utworzony w Filii lubelskiej dopiero przy końcu 1938 r.

Kierownikiem Filii PZH w Lublinie był dr *Cyprian Chromiński*.

Filia w Toruniu, ul. Moniuszki 3. Filia rozpoczęła działalność w 1922 r. i wykonywała tylko badania diagnostyczne. Najwięcej diagnozowano przypadków duru brzusznego i kiły.

Filia utrzymywała się z opłat za badania od Ubezpieczalni Społecznych, szpitali powiatowych i miejskich oraz subwencji Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego. W 1932 r. liczba badanych próbek wynosiła 832, a 1935 – 8 919, z czego połowę stanowiły badania w kierunku kiły, a 19% dotyczyło duru brzusznego. W 1937 r. liczba zbadanych próbek wynosiła 12 739, w tym na dur brzuszny 2 360 (18%). W 1938 r. działalność filii była

utrudniona ze względu na zmiany administracyjne granic województwa pomorskiego. W tym roku został przydzielony Filii lekarz epidemiolog, który zajął się zwalczaniem duru brzusznego w terenie, wobec znacznego nasilenia zachorowań. W Filii prowadzone były badania nad chorobą Banga.

Kierownikiem Filii był dr *S.Kaczyński*. W 1933 r. kierownictwo przejęła dr *Maria Wawrzyńska*, i kierowała Filią również po wojnie.

Ekspozytura (Filia) PZH w Wilnie, ul. Moniuszki 3. W październiku 1923 r. Ministerstwo Zdrowia Publicznego urządziło pracownię bakteriologiczną w lokalu Chemii Fizjologicznej Uniwersytetu im.Stefana Batorego. Ekspozytura PZH w Wilnie obejmowała swoją działalnością trzy województwa: wileńskie, nowogródzkie i poleskie. Przez terytorium to przechodziły rzesze repatriantów z Rosji w znacznym odsetku chorych lub zakażonych. Wydział Zdrowia sprawował nadzór nad liczbą badań dotyczących duru brzusznego i wysypkowego. Liczba prób nadsyłanych do badań ciągle wzrastała: w 1929 r. – 1 515 próbek, w 1930 – 2 103, w 1931 r. – 3 814, w 1934 – 14 703, a w 1935 – 14 750. W 1934 r. zaczęto przydzielać filiom PZH lekarzy epidemicznych, którzy wyjeżdżali do ognisk epidemicznych, nadzorowali działalność lekarzy powiatowych i kolumn epidemicznych. Odsetek osób zbadanych wśród zgłoszonych przypadków duru brzusznego i wysypkowego wynosił w woj. wileńskim 80%, a w nowogródzkim 90%. Przeprowadzano też badania ozdrowieńców po durze brzusznym. Odsetek zbadanych na nosicielstwo ozdrowieńców wynosił w 1937 r. w woj.wileńskim 79%, a w 1938 – 85% (4-5).

W 1938 r. potwierdzono bakteriologicznie dur brzuszny u 90% chorych (w 1937 – u 94%).

Kierownictwo Ekspozytury PZH w Wilnie organizowało szczepienia przeciwbłonicze tworząc specjalne kolumny szczepienne i punkty szczepień. Zaszczepiono 2 445 dzieci.

Po przyłączeniu do Filii (tak w Sprawozdaniu PZH za 1935 r.) Wileńskiego Zakładu Badania Żywności Filia w Wilnie posiadała w swoim lokalu pracownie: bakteriologiczną, Wassermanowska, analityczną, ogólno- żywnościową, nabiałową, wodną i pokój gazowy. Kierowała Ekspozyturą dr *Zofia Modrzewska*. Po Jej śmierci kierował Filią w Wilnie Dr *Władysław Prażmowski*.

Filia w Poznaniu, ul.Noskowskiego 5. Zadania filii PZH w Poznaniu pełnił na początku Zakład Mikrobiologii Uniwersytetu. Zakład otrzymywał materiał do badania z 34 powiatów woj.poznańskiego i 12 powiatów pomorskiego, a także z niektórych w woj.łódzkim. Zakład wyrabiał szczepionkę przeciwgruźliczą BCG, którą stosowano do szczepień niemowląt i cieląt. W 1933 r. rozwinęto działalność filii i związane ją z publiczną służbą zdrowia w zakresie zwalczania chorób zakaźnych, kontroli żywności i wody. Kierownictwo Oddziału Bakteriologicznego i kierownictwo Filii powierzono dr. *Jerzemu Morzyckiemu*. (po dr. *Leonie Padlewskim*).

W 1935 r. zbadano w oddziale bakteriologii około 28 000 próbek, z czego 1/4 dotyczyła duru brzusznego, około 1/3 kiły, 1/10 błonicy, w 1936 – wykonano 22 205 badań , w 1937 – 35 000, co stanowiło 70% wszystkich badań wykonanych w całej Filii. W 1938 r. 99 % wszystkich przypadków duru brzusznego potwierdzono bakteriologicznie. Odsetek ozdrowieńców zbadanych przed zwolnieniem ze szpitali wynosił 75%. Opracowano kartoteki chorych na dur brzuszny i sporządzono mapę durową.

Filia w Gdyni, ul. Starowiejska 50. Powstała w 1935 r. Filię zorganizował i był jej kierownikiem dr *Józef Jakóbkiewicz*. Teren działalności filii obejmował przede wszystkim powiat morski i miasto Gdynię i porty morskie. Na początku w filii wykonywano tylko badanie żywności, ponieważ najpierw włączono do powstającej filii Miejski Zakład Badania Żywności. Następnie wyodrębniono Oddział Bakteriologiczny, który rozpoczął działalność w lipcu 1937 r. Początkowo był mało wykorzystywany, ale już po półroczu wykonał 8842 badania, a po kolejnym roku już około 26 000 badań.

Ze względu na specjalny charakter terenu i konieczność nastawienia na zagadnienia medycyny tropikalnej filia rozwijała się odmiennie od innych filii PZH i ściśle współpracowała z Sanitariatem Portowym, Ubezpieczalnią Społeczną i Sanitariatem Miejskim. Ponieważ Sanitariat Portowy w Gdyni nie posiadał pracowni przeciwdżumowej, filia utworzyła pracownię na terenie szpitala kwarantannowego. Zorganizowano też kurs helmintologii. Zaczęto tworzyć muzeum, gdzie gromadzono eksponaty w słojach, mapy dydaktyczne, preparaty związane z parazytologią i chorobami tropikalnymi, dla celów dydaktycznych (8,9). Dotacje Departamentu Służby Zdrowia i Ligi morskiej i Tropikalnej umożliwiły stworzenie biblioteki, z której korzystali lekarze z całego powiatu. Dla Gdyni filia wykonywała badania marynarzy w poradni wenerycznej i badania na nosicielstwo dla pracowników firm rybnych (8,9).

Na podstawie zarządzenia Ministra Opieki Społecznej z dnia 5 czerwca 1939 r. (Dz. Urz. M.O.Społ. nr 12 z 15 czerwca 1939 r.) Filia w Gdyni przyjęła nazwę "Instytut Medycyny Morskiej i Tropikalnej, filia Państwowego Zakładu Higieny w Gdyni".

Podczas wojny lokal gdyńskiej filii był używany przez Niemców do celów wojskowych. Po zakończeniu wojny, 26 marca 1945 r. Dyrektor Centrali PZH w Łodzi prof. *Feliks Przesmycki* zlecił dr. *Kazimierzowi Lachowiczowi* (10) zorganizowanie filii na Wybrzeżu. Doktorowi *K. Lachowiczowi* pomagali dr *Tadeusz Przyborowski* bakteriolog pracujący w gdyńskiej filii przed wojną i *M. Galas*, pracownik administracyjny. Po zorganizowaniu pracy w gdyńskiej filii dr Lachowicz udał się do Gdańska, gdzie działała pracownia prof. *Wagnera* o profilu podobnym do filii PZH, przy ul. Hoene-Wrońskiego. Pracownia została przejęta na potrzeby filii.

Ponieważ siedzibą Urzędu Wojewódzkiego był Gdańsk, Dyrektor PZH uważał gdańską placówkę za ważniejszą, natomiast Minister Zdrowia opierając się na przedwojennym ustawodawstwie o PZH, uznawał tylko Filię w Gdyni. W 1946 r. rozstrzygnięto sprawę tak, że dr *Zenon Bucowski* objął kierownictwo filii w Gdyni, jako Filii Morskiej PZH do obsługi Morskiego Urzędu Zdrowia, a Filii w Gdańsku miało podlegać województwo gdańskie.

Filia w Gdańsku, ul. Hoene-Wrońskiego 5, potem Marii Skłodowskiej-Curie 1c. Filia została zorganizowana przez dr. *Kazimierza Lachowicza* w 1945 r. W filii powstała m.in. samodzielna Pracownia Przeciwdżumowa i Oddział Higieny Pracy dla potrzeb przemysłu okrętowego. Prowadzono też szkolenia kontrolerów sanitarnych i instruktorów higieny dla północnych województw Polski, zlecane przez Centralę PZH w Warszawie. Fachowe siły Filii w Gdańsku brały udział w prowadzeniu kursów dla pielęgniarek oddziałów zakaźnych szpitali. Szkoła Pielęgniarek przy Akademii Medycznej i Szkoła Asystentek Technicznych korzystały z wykładów pracowników Filii i laboratoriów. Oddział Bakteriologii Filii Gdańskiej brał udział w zwalczaniu epidemii duru brzuszego i wysypkowego w okresie powojennym i uczestniczył w akcji „W”, której celem było zwalczenie kiły szerzącej się po przemieszczaniu wojsk i migracjach ludności. W Oddziale były pracownie: zakażeń jelito-

wych, tzw. durowa, serologii (tzw. wassermanowska), ogólna i pożywek. Zorganizowano też pracownię parazytologiczną i zaczęto przygotowywać kadry do mającej powstać pracowni wirusologicznej. Po 7-letniej powojennej działalności Filia w Gdańsku, jak i pozostałe przekształcono w stacje sanitarno-epidemiologiczne, podległe miejscowym władzom. Dr *Kazimierz Lachowicz* nie chciał kandydować na kierownika stacji, ale poświęcił się pracy naukowej. Po przeniesieniu się do Warszawy zorganizował i prowadził w Dziale Bakteriologii PZH pracownię *Shigella*, która została przekształcona w Krajowy Ośrodek Referencyjny.

Ustawę o **Wojewódzkim Zakładzie Higieny w Katowicach** uchwalili Sejm Śląski z końcem **1936 r.** (na prawach filii PZH). Kierownik Zakładu dr *Jan Adamski* uzyskał kredyt w województwie i w krótkim czasie wybudował budynek dla filii przy **ul. Raciborskiej 39**. Filia była zorganizowana na tych samych zasadach, co inne, ale utrzymywana przez władze wojewódzkie. Miała oddziały: epidemiologiczny (diagnostyka i epidemiologia terenowa), wodny, badania żywności, farmaceutyczny, higieny pracy (1937 r.) Zakład obsługiwał woj. śląskie i 7 powiatów woj. kieleckiego. W woj. śląskim było najwięcej zachorowań na płonicę i błonicę. Szczepienia przeciwbłonicze w 1937 r. objęły 221 492 dzieci. W związku z tym zakład opracował zapadalność na te choroby, która była podstawą opracowania naukowego „Błonica w woj. śląskim”. Dur brzuszny stanowił niewielki odsetek w ogólnej liczbie zachorowań. Kiedy w 1937 r. nastąpiło nasilenie zachorowań, 95% przypadków duru brzuszego zostało potwierdzonych bakteriologicznie.

Filię w Łucku (1937 r., ul. Piłsudskiego 12a) dla terenów Wołynia zorganizował i kierował nią do 1939 roku dr *Henryk Walecki*, który został wydelegowany do Łucka z Centrali PZH w Warszawie, gdzie pracował jako lekarz epidemiczny dla woj. warszawskiego i białostockiego. W 1937 r. zbadano w Filii 867 prób, z czego 73% dotyczyło chorób zakaźnych. Na terenie działania filii wystąpiły 2 epidemie duru wysypkowego i jedna duru brzuszego. Lekarz epidemiczny nadzorował w terenie ogniska duru brzuszego, wysypkowego i czerwonki oraz pracę kolumn. Założono kartotekę chorób zakaźnych i przygotowywano mapy terenowe. W 1938 r. odsetek przypadków duru brzuszego potwierdzonych bakteriologicznie wynosił 85%, a duru wysypkowego 82%. W sierpniu i we wrześniu tego roku filia brała udział w przygotowaniu terenu do koncentracji wojsk. W 1938 r. filia miała oddziały: Bakteriologiczny, Badania Żywności i Wodny.

Filia w Stanisławowie, ul. Pierackiego 4 została uruchomiona w październiku **1937 r.** Zorganizował filię i kierował nią dr *Kazimierz Lachowicz*, wysłany tam z Centrali PZH w Warszawie. Filia obsługiwała województwa: tarnopolskie i stanisławowskie i miała od początku 2 lekarzy epidemicznych: dr. dr. *M. Dąbrowskiego* i *N. Łazarowicza*. 12 powiatów woj. stanisławowskiego zostało opisanych pod względem epidemiologicznym. Dobrze układała się współpraca filii z lekarzami powiatowymi, szczególnie w prowadzeniu badań na nosicielstwo. W Filii były prowadzone badania retrospektywne terenu dotyczące chorób zakaźnych. Część wyników badań, dotycząca duru plamistego została wydana drukiem w Warszawie w 1939 r. i nagrodzona na konkursie prac PZH. Część wyników dotycząca duru brzuszego i durów rzekomych została opracowana przez dr. *Antoniego Cwiakalę*, ale wybuch wojny przeszkodził w opublikowaniu pracy. Część dotyczącą czerwonki opracował dr *M. Dąbrowski* (jako podporucznik lekarz znalazł się w starobielskim obozie jenieckim).

W woj. stanisławowskim kiła szerzyła się endemicznie, dlatego wykonywano wiele badań w pracowni wassermanowskiej (w 1937 r. zbadano 1 695 osób.)

Na początku wojny Stanisławów znalazł się na szlaku wojennych ruchów emigracyjnych. Do stanisławowskiej filii przybyli wtedy pracownicy filii: kieleckiej, krakowskiej i lwowskiej: *Zenon Buczowski, Antoni Ćwiąkała, Józef Heller, Edward Herzog, Henryk Meisel, Edmund Mikulaszek*(10).

Filia pracowała wtedy na potrzeby miejscowych zakładów leczniczych. Nie otrzymała rozkazu ewakuacji i czekała na dalsze wydarzenia. Po włączeniu Małopolski Wschodniej do USRR władze przejęły Filię i utworzyły Obwodową Stację Sanitarno-Epidemiologiczną dla obwodu stanisławowskiego. Dr *Kazimierz Lachowicz* został kierownikiem części laboratoryjnej Stacji. Gdy z kolei teren Małopolski Wschodniej został włączony do GG, Filia została reaktywowana i zarządzana przez lekarzy narodowości ukraińskiej. Po przejęciu filii przez Centralę w Warszawie, kierownictwo znów powierzono *Kazimierzowi Lachowiczowi*. Filia dotrwała do 1944 r., kiedy nastąpiło włączenie tej części Polski do ZSRR, a filia stała się znowu obwodową stacją sanitarno-epidemiologiczną. Był to koniec Filii PZH w Stanisławowie. Personel już wcześniej przeniósł się do zachodnich terenów GG, względnie repatriował się do PRL. Dr *Kazimierz Lachowicz* przeniósł się do Filii w Kielcach na stanowisko lekarza epidemicznego.

Filia w Kielcach, ul.Ogrodowa 3.

Filia w Kielcach została utworzona 1 września 1938 r., ale działalność rozpoczęła 28 listopada 1938 r. Kierownikiem Filii był dr *Antoni Ćwiąkała*. W 1939 r. w wyniku działań wojennych filia przerwała pracę, ale wznowiła ją na rozkaz władz niemieckich 1 stycznia 1940 r. Obejmowała działalnością dystrykt radomski, bez niektórych powiatów oraz powiaty: piotrkowski, radomszczański, rawski i konecki (11). W filii było zatrudnionych 10 osób polskiego personelu. Oddziałem Bakteriologicznym kierował lekarz *Henryk Makólski*, następnie *Jan Żurkowski*, a od 1945 r. *Antoni Ćwiąkała*, Oddziałem Żywnościowym kierował inż. *Wincenty Kolski*, mgr *Zdzisław Pałys* (od 1943 r.), potem *Halina Rucińska*, a Wodnym mgr *Stefan Obreński*. Lekarze powiatowi, z którymi Filia współpracowała, mieli obowiązek przysyłać imienne tygodniowe wykazy zachorowań na dur brzuszny, dur wysypkowy i inne choroby zakaźne. Władze niemieckie wydały zarządzenie, że każdy przypadek duru brzuszego i wysypkowego musi być potwierdzony bakteriologicznie.

W 1941 r. liczba zachorowań na dur wysypkowy zwiększyła się 7-krotnie w stosunku do poprzedniego roku. Na 13 958 badań krwi dodatni odczyn *Weil-Felixa* stwierdzono w 8019 próbach. W Filii były prowadzone kursy dla dezynfektorów z epidemiologii, bakteriologii i pierwszej pomocy. Prowadził je dr *Piotr Radło* z Centrali PZH w Warszawie. Przeprowadzano szczepienia przeciwko durowi wysypkowemu wśród ludności polskiej, w więzieniach i gettach szczepionką weiglowską dostarczaną z Warszawy, gdzie była tajnie produkowana.

Miejska Stacja w Brześciu nad Bugiem powstała w 1934 r., ul.Teatralna 8. Kierownikiem był dr Jan Zwierz. Stacja była organizowana tak jak inne filie PZH, ale etaty były opłacane przez władze terenowe. W pierwszym roku działalności stacji wykonano 9033 badania diagnostyczne. Od 1937 r. liczba badań się zwiększyła - 10 836, w 1938 - 10 522). Działalność naukowa z braku kredytów i warunków była prowadzona na terenie IX Szpitala Okręgowego Wojskowego.

OCENA DZIAŁALNOŚCI FILII

Dzięki rozbudowywaniu filii i coraz lepszemu wykorzystaniu diagnostycznych pracowni w nich działających w 1925 r. liczba badań w kierunku chorób zakaźnych wynosiła około 40 000, a w 1938 wzrosła do 520 000. Odsetek chorych na dur brzuszny, u których rozpoznanie potwierdzono bakteriologicznie lub serologicznie wynosił 83%, a w zakresie kontroli ozdrowieńców 64%. (12). Lekarze powiatowi (urzędowi) szkoleni na rocznych kursach w Państwowej Szkole Higieny zgłaszali rozpoznawane choroby zakaźne do potwierdzenia bakteriologicznego oraz rozumieli potrzebę badania ozdrowieńców, żeby zapobiegać rozprzestrzenianiu się chorób. Lekarze epidemiczni, przydzielani Filiom, pracowali w łączności z Centralą PZH w naukowym podejściu do zwalczania chorób, byli nastawieni na dochodzenia i obserwacje epidemiczne terenu. Tworzyli mapy terenowe epidemii i opisywali monograficznie poszczególne choroby. Prowadzili akcje propagandowe i byli referentami chorób dla naczelników Wojewódzkich Wydziałów Zdrowia, którzy wydawali zarządzenia i instrukcje.

Przez powołanie w Filiach Oddziałów Badania Żywności i Badania Wody Państwowy Zakład Higieny objął nadzorem ogół zagadnień higienicznych na terenie Polski.

W czasie II wojny światowej czynne były 3 filie PZH: w Krakowie, Lublinie i Kielcach. Podlegały bezpośrednio niemieckiemu dyrektorowi PZH prof. *Robertowi Kudicke*, jednakże miały kierowników i personel polski.

POWOJENNE LOSY FILII

Filie wznowiły pracę już w styczniu 1945 r. (w Lublinie, Kielcach, Krakowie), w marcu 1945 – filia w Łodzi, gdzie tymczasowo mieściła się Centrala PZH oraz w Białymstoku, Toruniu, w kwietniu – filie w Katowicach i w Poznaniu, w maju w Gdańsku i w Gdyni, a także w Warszawie; w październiku rozpoczęła pracę filia we Wrocławiu. W 1946 r. przeniesiono filię z Torunia do Bydgoszczy, jako miasta wojewódzkiego. W 1947 r. utworzono filie w Olsztynie i w Szczecinie, a w 1950 r. w Rzeszowie. Filie tworzone według przedwojennego wzoru, z oddziałami: Bakteriologii, Badania Żywności i Przedmiotów Użytku i Badania Wody. Powoływano też lekarzy epidemicznych. „Praca filii PZH była kierowana centralnie, w oparciu o jednolitą metodykę i wykonanie jej kontrolowano przez poszczególne działy Centrali”(12).

W 1951 r. było 14 filii PZH i 4 ekspozytury: w Zakopanem, Radomiu, Częstochowie i w Wałbrzychu. Kierownikami filii byli: w Białymstoku – dr *Marian Poznański*, w Bydgoszczy- dr *Maria Wawrzyńska*, w Gdańsku dr *Kazimierz Lachowicz*, w Gdyni – dr *Zenon Buczowski*, w Katowicach – dr *A. Donhajzer*, w Kielcach – dr *Antoni Cwiakała*, w Krakowie – dr *Mieczysław Bilek*, w Lublinie – dr *Cyprian Chromiński*, w Łodzi – dr *Władysław Prażmowski*, w Olsztynie – dr *Władysław Kuzia*, w Poznaniu – dr *Jan Adamski*, w Rzeszowie – dr *Aleksander Moroz*, w Szczecinie – dr *Józef Heller*, potem dr *Stanisław Dzierzgowski*, we Wrocławiu dr inż. *Aleksander Szniolis*.

Usługowa działalność Państwowego Zakładu Higieny w zakresie badań laboratoryjnych została zakończona 31 grudnia 1951 r. z chwilą przekazania filii radom narodowym, w myśl nowej organizacji i przemianowania filii na wojewódzkie stacje sanitarno-epidemiologiczne.

Z filii przekazano stacjom san.-epid. 278 wyszkolonych pracowników naukowych i 190 techników laboratoryjnych. „PZH przekazał 18 (14 filii i 4 ekspozytury) urządzonych i pełnowartościowych placówek terenowej służbie zdrowia” (13).

M Gromulska

BRANCHES OF THE NATIONAL INSTITUTE OF HYGIENE

SUMMARY

National Epidemiological Institute (National Institute of Hygiene, from 7th September 1923) was established in 1918 in Warsaw and acted at national level. Its actions in the field of diseases combat were supported by bacteriological stations and vaccine production in voivodeship cities, which were taken charge of by the state, and names „National Epidemiological Institutes”. According to the ministers resolution from 6th July 1921, Epidemiological Institutes were merged to National Central Epidemiological Institutes (PZH), the epidemiological institutes outside Warsaw were named branches, which were to be located in every voivodeship city, according to the initial organizational resolutions. There were country branches of NCEI in: Cracow, Lwów, Łódź, Toruń, Lublin, and Wilno in the period 1919-1923. New branches in Poznań (1925), Gdynia(1934), Katowice (Voivodeship Institute of Hygiene (1936), Łuck (1937), Stanisławów (1937), Kielce(1938), and Brześć/Bug (Municipal Station acting as branch of National Central Epidemiological Institute. Branches were subordinated to NCEI – PZH) in Warsaw where action plans and unified research and diagnostic method were established and annual meeting of the country branches managers took place. All branches cooperated with hospitals, national health services, district general practitioners and administration structure in control of infectious diseases. In 1938, the post of branch inspector was established, the first of whom was *Feliks Przesmycki* PhD. Branches cooperated also with University of Cracow, University of Lwów and University of Wilno.

In 1935, National Institutes of Food Research was incorporated in PZH, Water Department was established, and these areas of activity began to develop in the branches accordingly. In 1938 there were 13 branches of PZH, and each had three divisions: bacteriological, food research and water research. Three branches in Cracow, Kielce and Lublin worked during World War II under German supervision.

PZH activities were restored in 1945 with new branches in Gdańsk, Wrocław(1945), Olsztyn and Szczecin (1947), and Rzeszów (1950).

In 1951 there were already 14 country branches of National Institute of Hygiene (PZH) in voivodeship cities and 4 minor branches in Zakopane, Radom, Częstochowa and Wałbrzych.

In 31th December branches of the National Institute of Hygiene (PZH) were restructured and named Sanitary-Epidemiological Stations.

PIŚMIENNICTWO

1. Przesmycki F. Działalność Państw. Zakł. Hig. i jego filii w walce z chorobami zakaźnymi za ostatnie 2 lata (1934 i 1935 rok). Odczyt wygł. na Zjeździe Kierowników Filii PZH w dniach 20 i 21 marca 1935 r.
2. Sprawozdania PZH z lat 1919-1938

3. Bilek M. Okupacyjne losy krakowskiej filii Państwowego Zakładu Higieny. W: Od królewskich edyktów do Inspekcji Sanitarnej. Historia działań sanitarnych i przeciwepidemicznych w Krakowie i Małopolsce. Pod red. J. Bukowskiego i M. Bileka. Kraków: Studio ArtPress 2007 : 247:252.
4. Prażmowski W. Działalność ekspozytury Państwowego Zakładu Higieny w Wilnie w zakresie rozpoznawania duru brzuszego i duru plamistego na terenie województwa wileńskiego w okresie od 1 stycznia 1930 r. do 1 września 1932 r. Zdrowie 1932 Nr 21-22:1-13.
5. Prażmowski W. Współdziałanie filii Państwowego Zakładu Higieny w Wilnie w akcji zwalczania duru plamistego na terenie województwa wileńskiego i nowogródzkiego w r.1934. Referat wygłoszony na Zjeździe Lekarzy Powiatowych wojew.nowogródzkiego w dniu 11 października 1935 r. w Szczuczynie k/Lidy. Zdr Publ 1936,Nr 7:1-11.
6. Morzycki J. Sprawozdanie z działalności filii Państwowego Zakładu Higieny w Poznaniu za rok 1937. Poznań 1938, 25 s.
7. Morzycki J. Sprawozdanie z działalności filii Państwowego Zakładu Higieny w Poznaniu za rok 1938. Poznań 1939, 26 s.
8. Jakóbkiewicz J. Sprawozdanie filii Państwowego Zakładu Higieny w Gdyni w 1937 r. Gdynia: Bibl.Filii PZH,1938, 17 s.
9. Jakóbkiewicz J. Sprawozdanie filii Państwowego Zakładu Higieny w Gdyni za rok 1938. Gdynia: Bibl.Filii, 1939,50 s.
10. Lachowicz K. Moja praca w filiach PZH. Warszawa 1974. Maszynopis. Biblioteka PZH
11. Cicha M, Koba S. Działalność filii Państwowego Zakładu Higieny w Kielcach. Studia Kieleckie 1989,2/62.
12. Przesmycki F. Rola PZH w kształtowaniu służby zdrowia. Warszawa: PZH, 1963
13. Przesmycki F. 10-lecie PZH w służbie Polski Ludowej. Referat 3.06.1955 r. Maszynopis

Otrzymano: 3.06.2008 r.

Adres Autorki:

Mgr Marta Gromulska

Red.Przeglądu Epidemiologicznego

Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego -Państwowy Zakład Higieny

ul.Chocimska 24, 00-791 Warszawa

tel. 0 22 54 21 204

e-mail: przegepidem@pzh.gov.pl